

CHRYSOLOGIA I ANTROPOLOGIA. O ODKRYWANIU PEŁNI CZŁOWIEKA W JEZUSIE CHRYSZTUSIE

Teologia, podejmując kwestię istnienia, natury i atrybutów Boga, opisuje również Jego relację do świata, który stworzył i któremu zechciał się objawić, czego szczytem i ostatecznym wypełnieniem stało się wcielenie Drugiej Osoby Trójcy Świętej. Całość Objawienia publicznego, a w szczególności wydarzenie historyczne Jezusa Chrystusa, który przyjął ciało z Maryi Dziewicy i stał się człowiekiem, niewątpliwie stanowi oś spotkania teologii z naukami szczegółowymi. W niniejszym artykule autor, wychodząc od przesłanek biblijnych Starego i Nowego Testamentu, podejmuje zagadnienie relacji pomiędzy chrystologią a antropologią. W tym celu przedstawiony zostaje rys historyczny oraz długofalowe konsekwencje starożytnych rozstrzygnięć soborowych, mających wydatny wpływ na kształtowanie się nauki o człowieku. W dalszej kolejności następuje omówienie otwarcia teologicznego, które nastąpiło w drugiej połowie XX wieku, a także analiza oddziaływania «antropologicznego zwrotu» na obserwowany do dzisiaj dialog nauk. Odpowiedzi na pytanie o prawidłowy kształt i zakres współpracy chrystologii z antropologią autor udziela w oparciu o dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej z 1980 roku.

Theology, tackling the issue of the existence, nature and attributes of God, describes also His relation to natural world, which was created by Him and which became the place of His Revelation. The incarnation of the Second Person of the Holy Trinity – the historical event of Jesus Christ, who was incarnate by the Holy Ghost out of the Virgin Mary, and was made man – became the summit and final fulfillment of Revelation, the whole of which is undoubtedly the axis of the encounter between theology and other sciences. In this article, the author, starting from the biblical premises of the Old and New Testaments, takes up the problem of the relationship between Christology and anthropology. For this purpose, there are presented: a historical outline and long-term consequences of ancient conciliar decisions, which had a significant influence on the development of the scientific study of humanity. This is followed by a discussion of the theological opening in the second half of the twentieth century, as well as the analysis of the impact of the «anthropological turn» on the dialogue of sciences observed until today. The author provides an answer to the question about the correct form and extent of collaboration between Christology and anthropology on the basis of a document of the International Theological Commission from 1980.

Wstęp

Religijna koncepcja Boga, opierająca się nie tylko na przesłankach logicznych i filozoficznych, lecz przede wszystkim na treściach objawionych, już przez sam fakt istnienia takich treści implikuje wniosek, iż Bóg daje się poznać człowiekowi. W ten sposób, siłą własnej wszechmocy, swoją wolą – chrześcijaństwo dopowie, że z miłości – dokonuje On pewnego samoograniczenia własnej niepojmowalności. Akt stworzenia człowieka i trwające od początku historii wychodzenie Boga naprzeciw niemu, czego ostatecznym wypełnieniem staje się wcielenie Syna Bożego, nieuchronnie prowadzi do zaistnienia punktów zbieżnych – miejsc spotkania teologii, a w szczególności chrystologii, z antropologią. Biblijne przesłanki antropologiczne

Perspektywie chrześcijańskiej daleko do jakichkolwiek form deizmu czy koncepcji Boga bezczynnego, pasywnego (łac. *Deus otiosus*). Chrześcijaństwo uważa Boga za byt osobowy, relacyjny, stale zaangażowany i objawiający się. Stwórca, dający początek historii świata, wkracza w tę właśnie historię i od zarania dziejów jest w niej stale obecny. Starotestamentalnym obrazem tejże obecności jest przechadzanie się Boga po ogrodzie Eden i nawiązywanie kontaktu z pierwszymi ludźmi (por. Rdz 2, 8-25).

Księga Rodzaju wraz z dwoma opisami stworzenia człowieka, obrazem stanu pierwotnego szczęścia oraz historią upadku pierwszych ludzi, którego konsekwencją staje się grzech pierworodny, zostawia całkiem spory – choć w dużej mierze poetycki – materiał do rozważań antropologicznych¹. Ludzkie nieposłuszeństwo, odbierające możliwość życia w pierwotnej harmonii, nie niweczy jednak szansy na kontakt stworzenia ze swoim Stwórcą. Bóg z własnej woli wkracza w historię i dokonuje samoobjawienia się człowiekowi, dając mu przy tym sposobność do poznania w pełni samego siebie² i osiągnięcia pełni człowieczeństwa³. Stanowi to znak Bożej przychylności i żywego zainteresowania jego losem⁴.

¹ K. Gózdź, *Antropologia w relacji do teologii*, w: „Teologia w Polsce”, 4, 1 (2010), s. 86.

² Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et Spes*, nr 22, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/soborwatykanski-ii/141-konstytucja-duszpasterska-o-kosciele-w-swiecie-wspolczesnym-gaudium-et-spes.html>, [dostęp dnia 13.12.2021].

³ J. J. Lorda, *Być chrześcijaninem*, Katowice-Ząbki 2005, s. 145.

⁴ Zob. Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym *Dei Verbum*, nr 3, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/142-konstytucja-dogmatyczna-o-objawieniu-bozym-dei-verbum.html>, [dostęp dnia 13.12.2021].

Pełnia Objawienia publicznego dokonuje się w Bogu-Człowieku – w osobie Jezusa z Nazaretu⁵ i Jego wydarzeniu historycznym. Wcielenie Syna Bożego oraz odkupienie świata poprzez Jego Mękę, Śmierć i Zmartwychwstanie stanowi punkt kulminacyjny w dziejach ludzkości, a także moment szczytowej bliskości Boga z człowiekiem. Wymownym wyrazem tego poczucia są słowa św. Piotra Apostoła, wypowiedziane w Cezarei i odnotowane w *Dziejach Apostolskich*: A my jesteśmy świadkami wszystkiego, co [Jezus z Nazaretu] zdołał w ziemi żydowskiej i w Jerozolimie. Jego to zabili, zawiesiwszy na drzewie. Bóg wskrzesił Go trzeciego dnia i pozwolił Mu ukazać się nie całemu ludowi, ale nam, wybranym uprzednio przez Boga na świadków, którzyśmy z Nim jedli i pili po Jego Zmartwychwstaniu (Dz 10, 39-41).

Człowiek przedmiotem zainteresowania Boga i obiektem teologii

Nawiązanie kontaktu z człowiekiem jest celem wejścia Boga w historię, co w konsekwencji sprawia, że osoba staje się więc materialnym i formalnym obiektem teologii, a antropologia jako nauka o niej – integralną częścią dyskursu o Bogu⁶. Jak zauważa ks. Wendelin Knoch, niemiecki dogmatyk z przełomu XX i XXI wieku, Objawienie osiąga swój wewnętrzny cel, kiedy dociera do człowieka, (...) nabiera pełnego sensu dopiero wtedy, gdy zostanie [przez człowieka] zrozumiane i wprowadzone w życie, (...) gdy staje się momentem zrozumienia i decyzji⁷.

Osoba i wydarzenie historyczne Jezusa Chrystusa, w pełni Boga i w pełni człowieka⁸ (łac. *vere Deus et vere homo*)⁹, stanowi podstawę i główną oś spotkania chrystologii z antropologią. W próbach określania tej relacji w perspektywie soteriologicznej należy wyodrębnić dwa aspekty¹⁰: 1. zbawienie zostaje dokonane przez konkretną ludzką jednostkę:

⁵ Zob. tamże, nr 2.

⁶ W. Knoch, *Bóg szuka człowieka. Objawienie - Pismo Święte - Tradycja*, tłum. B. Szlagor, M. Szlagor, w: *Amateca. Podręczniki teologii katolickiej, IV*, red. G. Bedouelle, Poznań 2000, s. 78-80.

⁷ Tamże.

⁸ Tzw. *formuła chalcedońska*, por. S. Zatwardnicki, *Chalcedońska formuła „bez zmieszania i bez rozdzielania” w świetle dokumentów Międzynarodowej Komisji Teologicznej*, Wrocław 2017, s. 36.

⁹ G. Calore, *Teologiczne znaczenie osoby i natury w świetle chrystologii Soboru Chalcedońskiego*, w: „Warszawskie Studia Teologiczne”, XXXO/4/2018, s. 146.

¹⁰ G. Strzelczyk, *Niebezpieczne związki? O współzależności chrystologii i antropologii*, w: *Antropologia miejscem spotkania i dialogu międzyreligijnego*, red. G. Kucza, G. Wita, Katowice 2008, s. 117-127.

Jezusa Chrystusa, będącego równocześnie prawdziwym i w pełni Bogiem, 2. zbawienie zostaje dokonane dla każdego człowieka.

Rozważając pierwszy z wymienionych aspektów w perspektywie biblijnej należy zwrócić uwagę, iż dla świadków, mających doświadczenie bezpośredniego spotkania z Jezusem, Jego człowieczeństwo stanowi rzecz oczywistą (por. Dz 10, 38). Konsekwencją tego jest brak szczegółowych wyjaśnień tej kwestii w najwcześniejszych tekstach nowotestamentalnych¹¹, choć za dobitne potwierdzenie człowieczeństwa Jezusa można uznać słowa Prologu Janowego o Słowie, które stało się ciałem (gr. *logos sarks egeneto*)¹² (J 1, 14).

Wpływ starożytnych rozstrzygnięć chrystologicznych na antropologię

Ta niepodważalna dotychczas prawda zaczyna być kwestionowana dopiero wraz ze śmiercią bezpośrednich świadków życia i działalności Jezusa, a także w wyniku zderzenia chrześcijaństwa z kulturą helleńską¹³. Jaskrawym przykładem trudności w przyjęciu nauki o zmartwychwstaniu przez Greków, wychowanych w światopoglądowym dualizmie, sięgającym korzeniami wczesnych poglądów pitagorejskich i orfickich, a w pełni wypracowanym przez Platona i Arystotelesa¹⁴, jest porażka św. Pawła na Areopagu. Pesymistyczna antropologia helleńska w żaden sposób nie może jednak zostać przyjęta przez myśl chrześcijańską. W swoich listach Apostoł stara się więc przedstawić nową perspektywę odkupionego człowieka, w którym napięcie pomiędzy ciałem (gr. *sarks*) i duchem (gr. *pneuma*) zostaje pojednane dzięki przyjściu Chrystusa. Człowiek, znajdujący się dotychczas pod Prawem i podlegający grzechowi, staje się dzieckiem Bożym, istotą wyzwoloną i wolną¹⁵.

Następujący w kolejnych wiekach rozwój refleksji filozoficznej i teologicznej prowadzi do kolejnych prób wyjaśnienia człowieczeństwa Jezusa – zarówno prawidłowych, jak i błędnych. Wśród starożytnych prądów, fałszujących zdrową naukę i prowadzących do sporów na tle antropologicznym, można wymienić przede wszystkim doketyzm i różne formy gnozy, a także chociażby manicheizm, apolinaryzm, monofizytyzm, monoteletyzm czy

¹¹ Tamże.

¹² K. Pierzchała, *Zamieszkanie Słowa Wcielonego*, w: „Collectanea Theologica”, 88 (2018), nr 1, s. 82-84.

¹³ G. Strzelczyk, *Niebezpieczne związki? O współzależności chrystologii i antropologii*, w: *Antropologia miejscem spotkania i dialogu międzyreligijnego*, red. G. Kucza, G. Wita, Katowice 2008, s. 117-127.

¹⁴ S. Szymik, *Antropologia*, w: *Teologia Nowego Testamentu, III*, red. M. Rosik, Wrocław 2008, s. 4.

¹⁵ K. Gózdź, *Antropologia w relacji do teologii*, w: „Teologia w Polsce”, 4, 1 (2010), s. 87.

monoenergizm. Koniecznością stają się zatem rozstrzygnięcia soborowe, formułujące ostateczny wniosek o zupełności i pełniowości człowieczeństwa w Jezusie Chrystusie¹⁶.

Choć orzeczenia soborów w sposób jasny postulują autonomię i równowagę obu natur w Jezusie, praktyka życia i historia Kościoła zdają się wskazywać na pewne błędne przeakcentowania natury boskiej oraz niedowartościowanie człowieczeństwa Chrystusa. To zaś w sposób nieuchronny rzutuje na wzajemną relację pomiędzy chrystologią i antropologią, która to relacja na przestrzeni wieków zaczyna się wyraźnie osłabiać. «Odgórne» spoglądanie na osobę Jezusa blokuje możliwość konfrontacji z coraz to nowymi pytaniami, stawianymi przez nauki przyrodnicze – zarówno wobec Syna Bożego, jak i człowieka. Dobitym przykładem destruktywnego wpływu na antropologię wyalienowanej, a przez to zniekształconej chrystologii wydaje się być filozofia G. W. Hegla, który bazując na przekonaniu o napięciu pomiędzy osobami Trójcy (głównie Ojcem i Synem) formułuje doktrynę dialektyczną¹⁷. Postępujący rozdźwięk pomiędzy rozwojem antropologii niechrześcijańskich a teologią, spowodowany brakiem odpowiedzi Kościoła na nowe wyzwania, zostaje ugruntowany szczególnie w epoce Oświecenia i trwa aż do wieku XX, który przynosi w końcu znaczące otwarcie teologiczne.

Zwrot antropologiczny w teologii XX wieku

Dobrym wyrazem tej współczesnej przemiany jest sformułowanie Karla Rahnera, mówiącego o konieczności i owocności dokonania «antropologicznego zwrotu» (niem. *anthropologische Wendung*)¹⁸, a także – potwierdzający dawne intuicje Blaise’a Pascala, mówiącego o wierze chrześcijańskiej jako jedynym środku do pełnego poznania głębi człowieka¹⁹ – punkt 22 soborowego dokumentu „Gaudium et spes”²⁰. Kontynuacji i popularyzacji tej myśli należy upatrywać w nauczaniu papieża Jana Pawła II – przede wszystkim w jego programowej

¹⁶ G. Strzelczyk, *Niebezpieczne związki? O współzależności chrystologii i antropologii*, w: *Antropologia miejscem spotkania i dialogu międzyreligijnego*, red. G. Kucza, G. Wita, Katowice 2008, s. 117-127.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ K. Rahner, *Teologia i antropologia*, tłum. G. Bubel, w: *Pisma wybrane*, t. 1, Kraków 2005, s. 46.

¹⁹ H. Majkrzak, *Wiara uzupełnia rozum: antropologia Błażeja Pascala*, w: „Sympozjum” 14/1 (19), s. 166-172.

²⁰ Por. Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et Spes*, nr 22, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/soborwatykanski-ii/141-konstytucja-duszpasterska-o-kosciele-w-swiecie-wspolczesnym-gaudium-et-spes.html>, [dostęp dnia 13.12.2021].

encyklice „Redemptor hominis” z 1979 roku²¹, której wnioski jaskrawo potwierdzają słowa homilii, wygłoszonej na warszawskim Placu Zwycięstwa w 1979 roku: człowieka bowiem nie można do końca zrozumieć bez Chrystusa. A raczej: człowiek nie może siebie sam do końca zrozumieć bez Chrystusa. Nie może zrozumieć, ani kim jest, ani jaka jest jego właściwa godność, ani jakie jest jego powołanie i ostateczne przeznaczenie. Nie może tego wszystkiego zrozumieć bez Chrystusa²².

Od Soboru Watykańskiego II Kościół w sposób silniejszy niż dotychczas akcentuje wpływającą z Bożego stworzenia i odkupienia wartość oraz godność osoby ludzkiej przy równoczesnym uznaniu autonomii rzeczywistości ziemskich²³. Od tej pory, w niektórych pracach teologicznych antropologia – uwolniona z dotychczasowych więzów – staje się wręcz punktem wyjściowym dla chrystologii. Uważa się, iż samo stwierdzenie człowieczeństwa Chrystusa domaga się uprzedniej odpowiedzi na pytanie: co to znaczy być człowiekiem? Wzmagającą się dyskusję na temat związku teologii i chrystologii z antropologią w 1980 roku podejmuje również Międzynarodowa Komisja Teologiczna²⁴ [dalej: MKT], która próbuje dokonać uporządkowania ich wzajemnych relacji. Jednym z jej postulatów (w paragrafie D.2.2) jest konieczność zachowania balansu pomiędzy wolnością nauki i korzystaniem z jej osiągnięć a prawem teologii do obrony transcendentnego i duchowego wymiaru człowieka przed niebezpieczeństwem jego redukcji.

«Przebóstwienie» prawdziwą «humanizacją» człowieka

MKT w swoim dokumencie za fundamentalne w rozważeniu kwestii właściwego kształtowania antropologii i korzystania z niej w naukach teologicznych uznaje pytanie o cel zbawienia: czy jest nim «humanizacja» człowieka czy też jego «przebóstwienie»? Czy zbliżającym do prawdy będzie podejście funkcjonalne czy refleksja ontologiczna? Czy zatem punktem wyjścia chrystologii ma być antropologia czy trynitologia? Odpowiedź, udzielona przez Komisję, wskazuje na osobę Jezusa Chrystusa, którego życie stanowiło «proegzystencję»

²¹ Por. Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor Hominis*, nr 10, 14, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html, [dostęp dnia 12.12.2021].

²² J. Salij, *Człowieka nie można zrozumieć do końca bez Chrystusa*, w: „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 3/1, 73-77.

²³ J. Gocko, *Kościół obecny w świecie – posłany do świata*, Lublin 2003, s. 261.

²⁴ Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Teologia, chrystologia, antropologia*, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1982_teologia-cristologia-antropologia_pl.html, [dostęp dnia 11.12.2021].

– było byciem dla człowieka. Nie byłoby ono jednak możliwe bez Jego «preegzystencji» – odwiecznego istnienia w Bogu, co ks. Krzysztof Gózdź, polski dogmatyk i aktualny członek MTK, tłumaczy słowami, iż Jezus nie byłby żadnym Odkupicielem i Zbawicielem, gdyby nie istniał wcześniej w Trójcy Świętej²⁵.

Antropologiczna refleksja w chrystologii przedstawiana jest przez MTK w kluczu Chrystusa jako «nowego Adama». Człowiek jako istota wolna i posiadająca godność ma prawo do poszukiwania Boga w pełnej wolności, jednakże jego najgłębsze pragnienia jako transcendentne i nieskończone swoje wypełnienie mogą znaleźć tylko w Bogu. Powołanie do życia z Nim, mogące dokonywać się zarówno w wymiarze eschatologicznym (pełnym), jak i doczesnym (poprzez Jego kult, czyniący z człowieka Bożą świątynią), jest wywyższeniem ludzkiej natury. Jan Paweł II życie chrześcijańskie nazywa wzniosłym powołaniem do bycia synami w Synu²⁶, zaś dokument MKT drogą do «przebóstwienia» człowieka²⁷. Ten stan jest zaś jedyną i prawdziwą, postulowaną przez wielu, «humanizacją» człowieka. Osoba jedynie w świetle misterium Jezusa Chrystusa może znaleźć pełnię swojej tożsamości i odpowiedź na wszystkie swoje pragnienia. «Przebóstwienie» więc, jako dopełnienie aktu stwórczego człowieka oraz podniesienie natury ludzkiej do człowieka doskonałego, do miary wielkości według Pełni Chrystusa (Ef 4, 13b) – jako wzoru człowieka «przebóstwionego»²⁸ – winno stawać się celem współpracy chrystologii i antropologii.

Ojciec Cipriano Vagaggini, członek MKT w czasie przygotowywania dokumentu „Teologia, chrystologia i antropologia” z 1980 roku, akcentuje, iż przedmiot teologii winien być zawsze widziany na tle dwubiegunowego misterium, które znajduje swój model w Chrystusie jako doskonałym człowieku oraz doskonałym Bogu²⁹. Choć «biegun boski» zachowuje pierwszeństwo przed ludzkim, zachowana winna być integralność antropologii oraz

²⁵ K. Gózdź, *Antropologia w relacji do teologii*, w: „Teologia w Polsce”, 4, 1 (2010), s. 84.

²⁶ Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis Splendor*, nr 18, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html, [dostęp dnia 11.12.2021].

²⁷ S. Hahn, *Na początku jest Słowo*, tłum. T. Dekert, Kraków 2012, s. 81-82.

²⁸ P. Koc, *Między naturą a łaską: kategoria przebóstwienia w dokumencie Międzynarodowej Komisji Teologicznej „Teologia, chrystologia, antropologia”, z 1981 roku*, w: „Teologiczne Studia Siedleckie”, XVI (2019) 16, Siedlce 2019, s. 67-68.

²⁹ C. Vagaggini, *Teologia. Pluralizm teologiczny*, tłum. J. Partyka, Kraków 2005, s. 154-155.

współbrzmienie jej najnowszych osiągnięć z myślą teologiczną, co ma stanowić swoisty bipolarizm³⁰.

Zakończenie

Współczesna teologia, określając właściwe relacje pomiędzy omawianymi dziedzinami naukowymi, postuluje otwarcie chrystologii – będącej, jako odsłonięcie pełnej prawdy o człowieku, punktem wyjściowym antropologii – na rozwój ku pełniejszemu rozumieniu natury ludzkiej od strony przyrodniczej i filozoficznej – również ten, który dokona się w przyszłości i przyniesie niedające się dzisiaj przewidzieć konsekwencje. Miarą krytycznego osądu w recenzowaniu systemów antropologicznych oraz strzeżeniu pewnych transcendentnych założeń w spoglądaniu na człowieka ma jednak pozostać niezmiennie Ten, który odkrywa pełny sens ludzkiej egzystencji: Bóg-Człowiek, Jezus Chrystus. W Nim nie tylko objawia się pełna prawda o człowieczeństwie, ale i dokonuje się «przebóstwienie» – wyniesienie ludzkiej natury na poziom życia Bożego, które stanowi realizację najwznioślejszego powołania do udziału w boskiej wielkości i doskonałości.

Bibliografia

- *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2012.
- Calore G., *Teologiczne znaczenie osoby i natury w świetle chrystologii Soboru Chalcedońskiego*, w: „Warszawskie Studia Teologiczne”, XXXO/4/2018.
- Gocko J., *Kościół obecny w świecie – posłany do świata*, Lublin 2003.
- Góźdź K., *Antropologia w relacji do teologii*, w: „Teologia w Polsce”, 4, 1 (2010).
- Hahn S., *Na początku jest Słowo*, tłum. Dekert T., Kraków 2012.
- Lorda J. J., *Być chrześcijaninem*, Katowice-Ząbki 2005.
- Knoch W., *Bóg szuka człowieka. Objawienie - Pismo Święte – Tradycja*, tłum. Szlagor B., Szlagor M., w: *Amateca. Podręczniki teologii katolickiej, IV*, red. Bedouelle G., Poznań 2000.

³⁰ S. Zatwardnicki, *Chalcedońska formuła „bez zmieszania i bez rozdzielania” w świetle dokumentów Międzynarodowej Komisji Teologicznej*, Wrocław 2017, s. 157.

- Koc P., *Między naturą a łaską: kategoria przeobóstwienia w dokumencie Międzynarodowej Komisji Teologicznej „Teologia, chrystologia, antropologia” z 1981 roku*, w: „Teologiczne Studia Siedleckie”, XVI (2019) 16, Siedlce 2019.
- Majkrzak H., *Wiara uzupełnia rozum: antropologia Błażeja Pascala*, w: „Symposium” 14/1 (19).
- Pierzchała K., *Zamieszkanie Słowa Wcielonego*, w: „Collectanea Theologica”, 88 (2018), nr 1.
- Rahner K., *Teologia i antropologia*, tłum. Bubel G., w: *Pisma wybrane*, t. 1, Kraków 2005.
- Salij J., *Człowieka nie można zrozumieć do końca bez Chrystusa*, w: „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 3/1.
- Strzelczyk G., *Niebezpieczne związki? O współzależności chrystologii i antropologii*, w: *Antropologia miejscem spotkania i dialogu międzyreligijnego*, red. Kucza G., Wita G., Katowice 2008.
- Szymik S., *Antropologia*, w: *Teologia Nowego Testamentu, III*, red. Rosik M., Wrocław 2008.
- Vagaggini C., *Teologia. Pluralizm teologiczny*, tłum. Partyka J., Kraków 2005.
- Zatwardnicki S., *Chalcedońska formuła „bez zmieszania i bez rozdzielania” w świetle dokumentów Międzynarodowej Komisji Teologicznej*, Wrocław 2017.

Dokumenty Kościoła

- Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym *Dei Verbum*, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/142-konstytucja-dogmatyczna-o-objawieniu-bozym-dei-verbum.html>, [dostęp dnia 13.12.2021].
- Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et Spes*, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/141-konstytucja-duszpasterska-o-kosciele-w-swiecie-wspolczesnym-gaudium-et-spes.html>, [dostęp dnia 13.12.2021].
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor Hominis*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html, [dostęp dnia 12.12.2021].

- Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis Splendor*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html, [dostęp dnia 11.12.2021].
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Teologia, chrystologia, antropologia*, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1982_teologia-cristologia-antropologia_pl.html, [dostęp dnia 11.12.2021].